

DANUTA MARKOWSKA

WSPÓŁCZESNE BADANIA NAD RODZINĄ WIEJSKĄ W POLSCE

I. WSTĘP

Tego rodzaju omówienia są zawsze trudne i kłopotliwe, a w przypadku takiego tematu, jak rodzina wiejska — w szczególności. Jest to bowiem ta komórka życia społecznego, z którą zetknąć się musi każdy badacz problemów wiejskich. I rzeczywiście, we wszystkich prawie pracach dotyczących wsi, jej ekonomiki, organizacji życia zbiorowego, instytucji społecznych czy różnych dziedzin kultury znaleźć można materiał faktograficzny czy uogólnienia odnoszące się wprost lub pośrednio do rodziny. Z reguły prawie wszystkie monografie wsi — z wyjątkiem wąskotematycznych — zawierają partie poświęcone rodzinie. Jeżeli przy tym uświadomimy sobie, jak wiele dyscyplin zajmujących się wsią sięga z konieczności do takich czy innych aspektów życia rodzinnego, to zadanie tego artykułu wydać się może niewykonalne. Toteż od razu należy je zawęzić. Wskażę tu mianowicie tylko na te pozycje czy kierunki badawcze, które ujmują rodzinę wiejską jako autonomiczny przedmiot dociekań, a więc koncentrują się na cechach właściwych rodzinie, na jej funkcjach, dynamice przeobrażeń, czy też istotnych związkach z innymi instytucjami czy grupami społecznymi, związkach, wyjaśniających ważne zjawiska życia rodzinnego. Natomiast liczne opracowania, w których rodzina nie jest punktem docelowym analizy, lecz obiektem, poprzez który bada się inne zjawiska czy procesy społeczne (np. strukturę społeczno-zawodową czy poziom bytowy ludności), uwzględnię tylko o tyle, o ile dostarczają one nieodzownych danych dla wiedzy o rodzinie, bądź też wskazują na ważne kierunki badawcze.

Szerzej zatrzymam się natomiast na współczesnych koncepcjach ogólnoteoretycznych, dotyczących procesów przeobrażeń społeczno-gospodarczych wsi czy kultury wiejskiej, które stanowić mogą zarówno inspirację, jak i szersze tło dla analizy rodziny wiejskiej.

II. DOROBEK ZASTANY

Badacz, podejmujący po II wojnie światowej studia nad współczesną rodziną wiejską w Polsce, stawał wobec trudnej sytuacji bogactwa i ... niedoborów. Z jednej strony w nauce światowej miał już do dyspozycji ogromną literaturę przedmiotu, zarówno etnologiczną dotyczącą przede wszystkim społeczeństw pierwotnych, jak i socjologiczną, koncentrującą uwagę zwłaszcza na rodzinie w skupiskach miejskich i przemysłowych, czy też ogólnie analizującą przeobrażenia rodziny w warunkach cywilizacji przemysłowej. Z drugiej zaś strony miał przed sobą morze faktów, dotyczących rodziny wiejskiej, a zebranych z pozycji potrzeb badawczych różnych dyscyplin, włączonych w różne nurty interpretacyjne, rozsypanych po różnych publikacjach. Nieporównanie słabiej zarysowywał się nurt teoretyczny, wyjaśniający cechy specyficzne rodziny wiejskiej, zasadnicze determinanty tych cech, czy trendy rozwojowe. Tak więc pomiędzy ogólnoteoretycznymi koncepcjami czy wzorcami badań a morzem faktów lub cząstkowych uogólnień brak było jakiegoś ogniwa pośredniego.

Czym mogła służyć badaczowi etnologia ogólna? Jakimi stwierdzeniami ściśle ogólnymi? Jakimi wskazówkami metodologicznymi?

Dociekania nad rodziną są w naukach etnologicznych tak odległe, jak początki tej nauki. Wynika to zapewne stąd, że w strukturze społecznej ludów pierwotnych rodzina i system pokrewieństwa stanowiły podstawę szerszych organizacji społecznych aż po organizmy plemiennopństwowe włącznie. W tych warunkach organizacja rodziny wyjaśniała wiele pozornie odległych dziedzin życia zbiorowego i kultury. Rodzina stanowić więc musiała punkt wyjściowy wielu analiz.

XIX-wieczne zainteresowania rodziną w naukach etnologicznych obracały się wokół genezy rodziny i jej stadiów rozwojowych. W centrum uwagi były przy tym typy struktury rodziny i jej wewnętrznej organizacji. Dziś już tematyka ta ustąpiła na rzecz dociekań ograniczających się do ściśle określonej bazy empirycznej, studiów o skromniejszych zamierzeniach, lecz głębiej udokumentowanych. Przełom pod tym względem stanowią niewątpliwie prace Bronisława Malinowskiego i monografie jego szkoły. Spośród prac Malinowskiego wymienić tu należy przede wszystkim pełną terenową monografię małżeństwa, rodziny i pokrewieństwa wśród tubylców Wysp Trobriandzkich, a mianowicie *Życie seksualne dzikich w północno-zachodniej Melanezji*¹. Na przykładzie studiów nad rodziną daje tu autor wykład zasad szkoły funkcjonalnej, ograniczającej się do aktualnej rzeczywistości, badającej przede wszystkim funkcje rodziny i analizującej formy strukturalne

¹ Warszawa 1938.

w powiązaniu z zadaniami spełnianymi przez tę instytucję. W wielu monografiach terenowych uczniów Malinowskiego znaleźć można kontynuację badań typu funkcjonalistycznego nad rodziną i pokrewieństwem.

Z innych pozycji, a mianowicie określanych jako strukturalistyczne, wiele prac poświęcił rodzinie i systemowi pokrewieństwa Radcliffe-Brown. Za reprezentacyjne dla jego stanowiska uznać należy wstęp do zbiorowej pracy *African Systems of Kindship and Marriage*² czy *On Social Structure*³ i *The Study of Kindship Systems*⁴. Wokół osoby prof. Radcliffe-Browna skupia się w Wielkiej Brytanii ruch naukowy rozwijający strukturalistyczny punkt widzenia na rodzinę i pokrewieństwo. Głównymi przedstawicielami tego kierunku są E. E. Evans-Pritchard i M. Fortes. Na gruncie francuskim strukturalistyczne koncepcje badań nad rodziną i pokrewieństwem rozwija C. Levi-Strauss przede wszystkim w swojej publikacji *Les structures élémentaires de la parenté*⁵.

Rzecz jasna, wspomniano tu tylko przykładowo o współczesnych badaniach etnologicznych nad rodziną. Pełnej syntezy studiów etnologicznych nad rodziną nie ma do tej pory. Próby tego rodzaju dokonał amerykański antropolog kulturowy G. P. Murdock, w pracy *Social Structure*⁶. Autor przedstawił tam dane dotyczące struktury i innych zjawisk życia rodzinnego zebrane w 250 różnych społeczeństwach. Stosuje on w swej analizie metodę porównawczo-ilościową, tzn. zestawia oddzielne elementy czy cechy życia rodzinnego i wykazuje ich ilościowe nasilenie w badanych przez siebie społeczeństwach. Praca ta może spełniać rolę szeroko zakrojonej informacji, lecz nie posiada ona wyraźnej koncepcji teoretycznej.

Niemniej jednak z jakiegokolwiek punktu widzenia podejmowano by badania etnologiczne nad rodziną, to stwierdzić trzeba, iż wypracowały one już wiele podstawowych ujęć zarówno metodologicznych, jak i warsztatowych. Dzięki operowaniu szerokim materiałem porównawczym etnologia ogólna ustaliła bezspornie podstawowe typy strukturalne rodziny. Otóż niezależnie od sposobu definiowania rodziny (jako instytucji społecznej czy też grupy), niezależnie od typu społeczności, w której się rodzinę bada, zawsze przyjmuje się stosunek małżeństwa i pokrewieństwa jako podstawę rozważań. Wyjściowym pojęciem do rozważań nad strukturą rodziny jest pojęcie „małej rodziny” (nuclear family,

² London 1956, s. 1—85.

³ „Journal of the Royal Anthropological Institute”, t. 70: 1940, s. 1—12.

⁴ *Ibidem*, t. 71: 1941, s. 1—18.

⁵ Paris 1949.

⁶ New York 1949.

famille élémentaire, Kernfamilie), przez co należy rozumieć grupę składającą się z pary małżeńskiej i jej niepożenionego potomstwa, tworzącą wspólnotę domową. Następne ważne rozróżnienie to rodzina poligamiczna w swych dwu postaciach jako poligynia (jeden mąż i kilka żon) oraz poliandria (jedna żona i kilku mężów). Z innego punktu widzenia wprowadza się pojęcie rodziny wielopokoleniowej, tj. rodziny składającej się z dwu lub kilku rodzin małych (elementarnych), powstałej przez rozszerzenie stosunków: rodzice — dzieci — wnuki itd. (extended family, die erweiterte Familie). Poza rozróżnieniami strukturalnymi etnologia wprowadza też rozróżnienia rodzin z punktu widzenia ich organizacji wewnętrznej, tj. według układu władzy i prestiżu w rodzinie. Wyróżnia się więc rodziny patriarchalne, gdzie funkcje kierowania rodziną i ośrodka władzy sprawuje ojciec, oraz matriarchalne, gdzie zadania te spełnia matka. W nowocześniejszych społeczeństwach, w rodzinach opartych na równości władzy małżonków, mówi się o układach egalitarnych. Z tym wiąże się również sprawa dziedziczenia (majątku, nazwiska, pozycji społecznej). Jeżeli odbywa się ono w linii męskiej, mówi się o rodzinach patrylinearnych, jeśli w linii kobiecej — matrylinearnych. W zależności od panującego w danej społeczności zwyczaju zamieszkiwania młodego małżeństwa wprowadza się też podział na rodziny patrylokalne (zamieszkiwanie z rodzicami męża) oraz matrylokalne, gdzie miejsce zamieszkania wyznaczone jest pochodzeniem terytorialnym matki. Wreszcie wprowadza się pojęcie rodzin neolokalnych, które zajmują zupełnie nowe miejsce jako siedzibę. Z uwagi na zasady doboru małżeńskiego wprowadza się rozróżnienie na małżeństwa endogamiczne i egzogamiczne w odniesieniu do jakiejś grupy społecznej. Endogamia to dobór małżonków wyłącznie w obrębie jakiejś grupy (klasy społecznej, klanu, kasty, plemienia, lineażu klanu, społeczności lokalnej itp.), egzogamia — poza obrębem określonej grupy.

Innym ważnym ustaleniem wypracowanym przede wszystkim w naukach etnologicznych, a zwłaszcza w szkole funkcjonalizmu, jest rejestr funkcji rodziny. Rozumieć przez to należy określone zakresy skutków społecznych, jakie życie rodzinne stwarza w szerszych społecznościach. Rzecz jasna, wypełnianie tych funkcji na rzecz społeczeństwa łączy się jednocześnie ze spełnianiem określonych zadań wobec członków rodziny, czy też związane jest z zaspokajaniem różnego rodzaju — mniej lub bardziej podstawowych — potrzeb i popędów. Funkcji tych wymienia się w literaturze etnologicznej mniej więcej i różnie się je hierarchizuje. Jako na bezspornie podstawowe i powszechne wskazuje się na:

1) społecznie aprobowaną formę trwałego obcowania seksualnego, legalizację społeczną rozrodczości, utrzymywanie ciągłości biologicznej społeczeństwa;

2) utrzymywanie ciągłości kulturowej społeczeństwa przez przekazywanie potomstwu dorobku kulturowego, wprowadzanie młodych osobników do społeczeństwa, pierwszy etap budowy społeczno-kulturowej osobowości człowieka;

3) zaspokajanie podstawowych potrzeb emocjonalnych, potrzeb intymnego współżycia, stwarzanie poczucia bezpieczeństwa, utrzymywanie równowagi psychiczno-emocjonalnej, przeciwdziałanie stanom frustracji i dezintegracji osobowości;

4) spełnianie określonych funkcji ekonomicznych bądź produkcyjnych i konsumpcyjnych, bądź też polegających tylko na unormowanej społecznie organizacji spożycia w obrębie rodziny;

5) spełnianie w szerokim rozumieniu funkcji zabezpieczających przez przekazywanie mienia i pozycji społecznej, czy też poprzez kierowanie procesem socjalizacji potomstwa;

6) spełnianie funkcji kontroli społecznej wobec członków rodziny.

W naukach etnologicznych wypracowano też ważne wskazówki warsztatowe do badań nad rodziną. Wspomnijmy tu tylko o zasadzie badania genealogii rodzin, o schemacie wypracowanym początkowo na użytek studiów nad terminologią pokrewieństwa, który jednakże rozszerzony do badań nad realnymi układami rodzinnymi stał się fundamentem pracy terenowej.

Zgoła inna była geneza zainteresowań socjologicznych rodziną. Jako odrębna gałąź wiedzy pojawia się socjologia rodziny w 2 połowie XIX w. Rodzi się ona i kształtuje pod bardzo określonym naciskiem potrzeb praktycznych. Gwałtowny proces industrializacji krajów zachodnioeuropejskich wywołał wiele radykalnych zmian w strukturze, organizacji wewnętrznej i funkcjach rodziny. W pierwszej fazie gwałtownego uprzemysławiania zjawiska te przybierały częstokroć postać dezorganizacji. Uwaga socjologów i praktyków społecznych kierowała się więc ku studiom nad rodziną. Moment historyczny zaważył jednak na tym, iż analizy te noszą znamiona „wiedzy o kryzysie”, co znajduje też odbicie w terminologii, jaką posługiwała się wówczas socjologia rodziny („dezorganizacja”, „dezintegracja”, „rozpad”, „zmierzch”, „rozproszenie” itp.). Proces uprzemysławiania oddziaływał na rodzinę na dwu drogach. Z jednej strony poprzez bezpośredni wzrost zatrudnienia zawodowego, który zaczął obejmować członków rodziny dawniej nie zatrudnionych poza domem rodzinnym (kobiety-matki, młodociani). Powodowało to daleko idącą emancypację poszczególnych członków rodziny, rozpraszało rodzinę, następował wzrost rozwodów i przypadków wymykania się młodzieży spod kontroli rodzicielskiej. Z drugiej zaś strony społeczeństwo industrialne rozwinęło system instytucji ogólnospołecznych, które przejęły na siebie funkcje spełniane uprzednio przez rodzinę (system szkol-

ny, instytucje zabezpieczające, instytucje kulturalno-rozrywkowe). Rodzina musiała się więc przystosowywać do radykalnie zmienionych warunków ogólnospołecznych. Trudności przystosowawcze były — rzecz jasna — w pierwszej fazie wielkie, a obserwowane zjawiska dezorganizacji nasuwały na myśl koncepcję zmierzchu rodziny jako instytucji czy grupy społecznej. Minęło jednak stulecie, a rodzina utrzymuje się nadal we wszystkich społeczeństwach świata, niezależnie od ich stopnia rozwoju cywilizacyjnego. Podlega ona też dalszemu procesowi przeobrażeń i dalszej adaptacji do zmieniających się warunków dynamicznego społeczeństwa industrialnego. Toteż późniejsi socjologowie spojrzeli na te zjawiska jako na przejawy kryzysu określonego historycznie typu rodziny — patriarchalnej rodziny fazy przedindustrialnej, a nie jako na symptomy kryzysu rodziny w ogóle.

Typowymi studiami socjologicznymi nowszego rodzaju, omawiającymi wpływ rewolucji przemysłowej na przekształcenie dawnej patriarchalnej rodziny europejskiej w nowoczesną rodzinę egalitarną, są następujące prace: R. M. Mac-Iver, C. H. Page, *Society*⁷, i obszerne studium poświęcone specjalnie rodzinie E. W. Burgess, H. J. Locke, *The Family*⁸. Czołową pozycją z tego zakresu jest też W. E. Ogburn, M. N. Nimkoff, *Technology and Changing Family*⁹, oraz wiele innych prac tego typu. Wymieńmy tu przykładowo: R. N. Anshen, *The Family: Its Functions and Destiny*¹⁰; M. Horkheimer, *Studien über Autorität und Familie*¹¹; R. König, *Materialien zur Soziologie der Familie*¹²; T. Parsons, R. F. Bales, *Family. Socialization and Interaction Process*¹³; H. Schelsky, *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*¹⁴; R. F. Winch, R. Mc. Ginnis, *Marriage and the Family*¹⁵.

Jak można by pokrótce streścić podstawowe stwierdzenia tych socjologów, dotyczące procesu przeobrażeń rodziny pod wpływem kształtowania się społeczeństwa industrialnego? Wskazuje się na następujące zmiany. Zmniejsza się liczba członków rodziny, następuje bowiem regulacja urodzin, a nadto tradycyjna rodzina wielopokoleniowa ustępuje miejsca rodzinie małej (elementarnej). Występuje tendencja do wcześniejszego zawierania małżeństw. Potomstwo w rodzinach staje się mniej liczne, a co za tym idzie, maleje dystans wieku pomiędzy rodzeństwem.

⁷ London 1961, s. 250—274.

⁸ New York 1945.

⁹ Boston 1955.

¹⁰ New York 1949.

¹¹ Paris 1936.

¹² Bern 1946.

¹³ Glencoe Ill., 1955.

¹⁴ Stuttgart 1955.

¹⁵ New York 1953.

Dzieci wcześniej stosunkowo opuszczają dom rodzicielski, usamodzielniając się ekonomicznie i społecznie. Źródłem utrzymania rodziny w szerokim zakresie stają się zarobki z pracy najemnej obojga małżonków, zanika rola rodziny jako grupy produkcyjnej; poszczególni członkowie pracują w różnych zakładach i miejscach pracy. Zmniejsza się odsetek rodzin zamieszkujących we własnym domu, lecz rosną aspiracje (i szanse ich zaspokojenia) w zakresie wyposażenia gospodarstwa domowego w nowoczesne środki cywilizacyjne. Zwiększa się odsetek rodzin, w których kobieta-mężatka pracuje poza domem zarobkowo, w związku z czym zatarciu ulega tradycyjny podział pracy i ról w rodzinie między mężczyzną a kobietą. Zmieniają się też stosunki pomiędzy rodzicami a dziećmi. Zasada subordynacji młodych ustępuje miejsca wzorom przyjacielskich stosunków pomiędzy rodzicami a dziećmi. Tradycyjna odrębność ról społecznych poszczególnych członków rodziny (ojca, matki, córki, syna itd.) ulega złagodzeniu, gdyż zatrudnienie zawodowe i emancypacja osobista w znacznym stopniu niweluje te różnice. W ślad za emancypacją gospodarczą poszczególnych członków rodziny idzie też indywidualizacja ich interesów. Zmniejsza się ilość zajęć wspólnych wszystkim członkom rodziny (wspólne inwestycje, posiłki, życie towarzyskie itp.). Autorytety rodzinne w silniejszym stopniu wyznaczone są osobistymi cechami, a nie pozycją w strukturze rodziny. Następuje proces znacznego uniezależniania się rodziny od kontroli i ingerencji sąsiedztwa czy społeczności lokalnych, a rodzina współdziałać musi z wieloma instytucjami o charakterze pozarodzinnym i ponadlokalnym, jak np. szkolnictwo, organizacje młodzieżowe czy instytucje zabezpieczające. Ogólnie rzecz biorąc, zmniejsza się rola rodziny w zakresie wielu funkcji, które pełniła ona dawniej na rzecz społeczeństwa i swych członków. Dotyczy to zwłaszcza funkcji gospodarczych, a szczególnie produkcyjnych. Nowoczesna rodzina ogranicza się coraz bardziej do zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych swych członków, i to też w niepełnym zakresie. Systemy zabezpieczające (renty, emerytury itp.) wyręczają też rodzinę w znacznym stopniu w jej zadaniach zabezpieczających, a system szkolny pozbawia ją roli wychowawcy i kierownika przygotowania zawodowego. Utrzymują się natomiast w pełni takie funkcje rodziny, jak legalizacja procesu odtwarzania ludności, rola rodziny w pierwszym zwłaszcza etapie socjalizacji młodych osobników oraz jej rola jako zabezpieczenia emocjonalnego. Te ostatnie funkcje — zdaniem wszystkich prawie badaczy — podlegają współcześnie procesowi intensyfikacji. Z punktu widzenia całego społeczeństwa mówi się o zacieraniu się różnic pomiędzy typami rodzin, o zaniku rodzin wyraźnie określonych w swym charakterze warunkami środowiskowymi. Wskazuje się też na procesy laicyzacji życia rodzinnego i wzrost tolerancji zarówno w stosunkach

wewnątrzrodzinnych, jak i w postawach szerszych zbiorowości wobec rodziny.

Badania nad rodziną są dziś w socjologii bardzo powszechne. Wyrazem tego jest znalezienie międzynarodowej platformy dla wymiany doświadczeń badawczych w tym zakresie. W ramach UNESCO organizuje się seminaria poświęcone rodzinie, które skupiają przedstawicieli różnych dyscyplin, z przewagą socjologów. Pierwsze tego typu seminarium odbyło się w 1954 r., a referaty opublikowane zostały w specjalnym wydawnictwie: *Recherches sur la famille*¹⁶. Publikacja ta zasługuje na uwagę, gdyż zawiera próby całościowego spojrzenia na kierunki przeobrażeń rodziny w warunkach industrializacji, przy czym referowane tam są prace najnowsze. W zasadzie jednak ustalenia tego seminarium potwierdzają kierunki przeobrażeń wyżej wskazane. Ich zasługą jest ukazanie wariantów regionalnych czy środowiskowych tego procesu w realiach historycznych i gospodarczych różnych krajów. Drugie tego typu seminarium odbywało się w 1958 r. i dotyczyło pozycji dziecka w rodzinie¹⁷. W całości poświęcony przeobrażeniom rodziny jest też t. 14 nr 3 z 1962 r. czasopisma „International Social Science Journal”, zawierający poza tym obfitą bibliografię. Jednakże we wszystkich omawianych tu pracach czy ośrodkach badawczych problematyka rodziny chłopskiej lub wiejskiej zajmuje drugorzędne miejsce.

Przejdźmy z kolei do dorobku polskiego.

Ktokolwiek zechce dziś badać rodzinę wiejską w Polsce, sięgnąć musi przede wszystkim do dwu pozycji okresu międzywojennego: pracy W. I. Thomasa i F. Znanieckiego, *The Polish Peasant in Europe and America*¹⁸, i powszechnie znanego wielotomowego dzieła J. Chałasińskiego, *Młode pokolenie chłopów*¹⁹. *The Polish Peasant...*, dzieło oparte na dokumentach osobistych (pamiętniki, listy itp.), zawiera analizę roli środowiska wiejskiego i rodziny wiejskiej w życiu mieszkańca wsi i migranta. Jako cechę specyficzną rodziny chłopskiej silnie podkreśla się tam jej związek z gospodarstwem. Tradycyjne gospodarstwo chłopskie jest połączeniem przedsiębiorstwa z gospodarstwem domowym, a zawód rolnika jest tym szczególnym zawodem, który wykonywany jest nie przez jednostkę, lecz rodzinę. Wiele cech rodziny chłopskiej ma swe źródło w tym właśnie splocie. Wielotomowe dzieło J. Chałasińskiego, oparte na materiale pamiętnikarskim, pod wieloma względami nawiązuje do obrazu tradycyjnej rodziny chłopskiej, zawartego w *The Polish Peasant...*, lecz jest to ujęcie znacznie szersze, dające spojrzenie na

¹⁶ Tübingen 1956.

¹⁷ Nancy 1959.

¹⁸ Boston 1918—1920.

¹⁹ Warszawa 1938.

rodzinę i młodzież wiejską zarówno od strony jej związku z gospodarstwem i społecznością lokalną, jak i charakteryzujące etapy życia ludzkiego w warunkach wiejskich, szeroko omawiające aspiracje kulturowe, społeczne i polityczne młodzieży, ruchy polityczne i oświatowe, ideologie młodego pokolenia wsi. Rozważania teoretyczne ilustrowane są żywym materiałem źródłowym — pamiętnikarskim. Obie wymienione publikacje stanowią niewątpliwie syntezę, próby całościowego spojrzenia na sylwetkę człowieka wsi, na rodzinę wiejską i społeczność wioskową, przy czym w interpretacji autorzy odwołują się do ogólnospołecznych warunków, w jakich ta społeczność wiejska się znajduje.

Próbą całościowego i syntetycznego spojrzenia na wieś okresu międzywojennego jest praca W. Bronikowskiego, *Drogi postępu chłop polskiego*²⁰, zawierająca także rozdział o rodzinie wiejskiej. Jest to jednak praca przesiąknięta elementami normatywnymi i nie wnosząca nic nowego w zakresie wiedzy o rodzinie wiejskiej.

O rodzinie wiejskiej pisze też W. Grabski w swoim *Systemie socjologii wsi*²¹. Autor rozważa rodzinę jako czynnik kształtujący wieś. W rozważaniach swych referuje przede wszystkim ustalenia F. Znanieckiego i powołuje się na prace i obserwacje monograficzne. Ujęcia tego nie można uznać ani za nowatorskie, ani nawet samodzielne.

Natomiast etnografia polska okresu międzywojennego dała bądź to prace rozważające problemy ogólne rodziny i systemu pokrewieństwa w świetle wielkich koncepcji etnologicznych, bądź też studia terenowe z ziem polskich, przede wszystkim dotyczące obrzędowości rodzinnej. Typowymi pracami pierwszego rodzaju są: T. Szczurkiewicza, *Rodzina w świetle etnosocjologii*²², czy też *Rasa, rodzina, środowisko*²³. Na szerokim tle materiału etnologicznego oparta jest praca S. Ciszewskiego, *Ród*²⁴; zawiera ona też obfity materiał bibliograficzny i wypisy z literatury przedmiotu. Ważniejszy jednakże z naszego punktu widzenia jest dorobek etnografii terenowej polskiej. Jak już powiedziano, koncentrowały się ówczesne badania przede wszystkim na obrzędach rodzinnych. Spośród studiów omawiających cykl obrzędowy w ciągu całego życia ludzkiego wymienić trzeba pracę H. Biegeleisena, *U kolebki, przed ołtarzem, nad mogiłą*²⁵. Jest to praca oparta nie tylko na materiale polskim, ale także na materiałach współczesnych i historycznych, spoza ziem polskich częstokroć dość przypadkowo dobranych. Autor

²⁰ Warszawa 1934.

²¹ „Roczniki Socjologii Wsi”, t. 1: 1936, s. 79—96.

²² *Pamiętnik I katolickiego studium o rodzinie*, Poznań 1935, s. 225—291.

²³ *Biblioteka Socjologiczna*, t. 2, Warszawa 1938.

²⁴ *Prace Etnologiczne*, t. 4, Warszawa 1936.

²⁵ Lwów 1929.

pragnie spod późniejszych nawarstwień chrześcijańskich odnaleźć pierwotne tło wierzeniowe — pogańskiej obrzędowości rodzinnej. Ten sposób analizy powoduje, iż wartość źródłowa pracy dla rekonstrukcji obrzędowości rodzinnej na ziemiach polskich w czasach nowszych jest niewielka. Nieporównanie bardziej przejrzyste i cenne jako źródło jest opracowanie obrzędowości pogrzebowej pióra A. Fischera, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*.²⁶ Zebrano tam i usystematyzowano materiał z całej Polski, choć poszczególne rejony nie są w równym stopniu reprezentowane. Podano dokładne notatki bibliograficzne nie tylko z terenu polskiego, ale także literaturę porównawczą z innych krajów. Jest to ogromny zbiór materiałów, przy czym strona interpretacyjna jest dość nikła. Autor daje wprawdzie tło wierzeniowe obrzędów, ale również raczej jako relacje motywacji podawanych przez ludność wsi, a nie jako własną konstrukcję teoretyczną. Obrzędowości rodzinnej poświęcona jest też praca S. Dworakowskiego, *Zwyczaje rodzinne w powiecie wysoko-mazowieckim*.²⁷ Jest to praca opisowa, ograniczona terenowo, lecz obejmująca całokształt obrzędowości rodzinnej. Spośród licznych prac poświęconych oddzielnym obrzędom rodzinnym wymienić wypada pozycję C. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowej, *Ze studiów nad obrzędami weselnymi ludu polskiego*.²⁸ Tu należy też praca K. Zawistowicz-Kintopłowej, *Zawarcie małżeństwa przez kupno w polskich obrzędach weselnych, ze szczególnym uwzględnieniem roli orszaku pana młodego*.²⁹

Rzecz jasna, wskazałam jedynie przykładowo na rodzaj opracowań pozostawionych dzisiejszemu badaczowi rodziny wiejskiej w spadku po etnografii okresu międzywojennego. Rozdział dotyczący obrzędowości rodzinnej zawarty też jest w pracy podręcznikowej J. S. Bystronia, *Etnografia Polski*.³⁰

Inną kategorią prac zawierających cenne dane czy informacje o życiu rodziny wiejskiej są monografie wsi. W okresie międzywojennym pojawiło się ich wiele. Podejmowane były z pozycji różnych dyscyplin. Wspomnę jedynie te, które wnoszą szczególny wkład do studiów nad rodziną wiejską. Niezwykle cenna jest monografia K. Dudy-Dziewierz, *Wieś małopolska a emigracja amerykańska. Studium wsi Babica pow. rzeszowskiego*.³¹ Jest to na ówczesne warunki nowy typ monografii, a mianowicie socjologiczna monografia jednoprobemowa, skupiająca

²⁶ Lwów 1921.

²⁷ Warszawa 1935.

²⁸ Wilno 1929.

²⁹ Kraków 1929.

³⁰ Warszawa 1947, s. 160—169.

³¹ Warszawa 1938.

uwagę na społeczno-gospodarczych uwarunkowaniach i skutkach emigracji zamorskiej. Spośród instytucji czy grup wiejskich autorka omawia tylko te, które w sposób bezpośredni łączą się z omawianym zjawiskiem, to jest emigracją. Sporo miejsca poświęca więc rodzinie obok takich grup społecznych, jak sąsiedztwo i społeczność lokalna. W latach 1937—1938 z ramienia Instytutu Gospodarstwa Społecznego K. Zawistowicz-Adamska przeprowadziła badania monograficzne we wsi Zaborów, pow. brzeski, woj. krakowskie. Praca ta została jednakże opublikowana dopiero po wojnie (*Spolecznosc wiejska. Doświadczenia i rozważania z badań terenowych w Zaborowie*³²). Nie jest to klasyczna monografia jednoprotblemowa, choć niewątpliwie motywem wiążącym jest spojrzenie na wieś jako społeczność lokalną, powiazaną systemem współpracy i współdziałania zarówno gospodarczego, jak i społeczno-towarzyskiego. Autorka sporo miejsca poświęca rodzinie, a zwłaszcza podziałowi pracy pomiędzy płcie, czynnościom gospodarczym zwyczajowo przypisanym do płci i wieku, pracy ludzi starych itp. Wymieniłam tu przykładowo tylko te dwie monografie. Mniej lub bardziej obfite dane dotyczące rodziny wiejskiej znaleźć można w wielu monografiach tego okresu, lecz rodzina w żadnej z nich nie stanowiła autonomicznego przedmiotu badań.

Z kręgu pedagogów wyszła praca zbiorowa pod redakcją i ze wstępem Z. Mysłakowskiego, *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze*³³. Zawiera 5 monografii napisanych przez nauczycieli wiejskich. Prace te ustalają podstawowe cechy rodziny wiejskiej na danym terenie, a następnie usiłują odpowiedzieć na pytanie, jaki wpływ na procesy wychowania młodego pokolenia wywierają określone układy życia rodzinnego, jakie następują tam procesy urabiania oraz świadomego kształtowania młodych osobników. Zagadnieniom wpływu szkoły i rodziny oraz społeczności lokalnej poświęcone jest studium J. Chałasińskiego, *Szkoła w społeczeństwie wiejskim*³⁴.

Bardzo cenną pozycją dotyczącą systemu spadkobrania są prace prawnika K. Kowalskiego. Wymienić tu należy zwłaszcza *Stosunki rodzinne i zwyczaje spadkowe włościan*³⁵ oraz *Prawne zwyczaje w zakresie wyposażania dzieci i dziedziczenia*³⁶, jak i wiele innych. W zakresie zbioru źródeł za najważniejsze z okresu międzywojennego uznać należy *Pamiętniki chłopów*³⁷, uzyskane w konkursie ogłoszonym przez Instytut Gospodarstwa Społecznego.

³² Łódź 1948.

³³ Warszawa—Lwów 1931.

³⁴ „Przegląd Socjologiczny”, t. 4: 1938, z. 1—2.

³⁵ Warszawa 1932.

³⁶ Warszawa 1928.

³⁷ Warszawa 1935.

Tak przedstawia się w pobieżnym rzucie dorobek okresu międzywojennego. Jego najbardziej charakterystyczną cechą jest chyba brak szerszej współpracy pomiędzy poszczególnymi dyscyplinami w rozumieniu wspólnego nurtu teoretycznego w widzeniu rzeczywistości rodziny wiejskiej. Inną cechą charakterystyczną jest to, iż badania polskie nie próbowały na szerszą skalę weryfikowania koncepcji wypracowanych w nauce światowej.

III. WSPÓŁCZESNE BADANIA NAD RODZINĄ WIEJSKĄ

Bezpośrednio po wojnie badania nad rodziną wiejską nie były podejmowane. Być może zaważyła na tym sprawa trudności związanych z samym przedmiotem badań. Ponadto brak było jakichś ogólnoteoretycznych prac nad przeobrażeniami społeczności wiejskiej, do których można by było odnieść obraz przemian rodziny. Dopiero w ostatnich latach pojawiają się coraz częściej prace o rodzinie i coraz więcej instytucji naukowych podejmuje badania nad tym tematem. Jak przedstawia się dziś po 20 latach dorobek polskiej nauki w tym zakresie?

1. Ogólnoteoretyczne rozważania nad wsią

Pragnę tu omówić tylko te pozycje, które — moim zdaniem — stanowią bezpośrednią inspirację dla analizy rodziny wiejskiej. Wydaje się, że do takich prac należą powojenne studia K. Dobrowolskiego, dotyczące kultury ludowej i procesów dysharmonii kulturowej. Już w t. 1 „Etnografii Polskiej” pojawiła się praca tego autora pt. *Chłopska kultura tradycyjna. Próba teoretycznego zarysu na podstawie materiałów źródłowych z XIX i XX wieku z południowej Małopolski*³⁸. Zawarto tam definicję tradycyjnej kultury chłopskiej, systematykę jej cech, opis mechanizmu jej funkcjonowania i utrzymywania się oraz omówiono związki z innymi typami kultury. Wiele partii tej pracy stanowić musi punkt wyjścia bądź inspirację w badaniach nad tradycyjną rodziną wiejską; w szczególności dotyczy to następujących rozdziałów: 8. Potęga autorytetów, 10. Tendencja do uniformizmu kulturowego, 13. Społeczność wioskowa w kulturze tradycyjnej, 14. Współzależność w kulturze tradycyjnej. Drugim studium teoretycznym K. Dobrowolskiego, inspirującym w szczególności badania nad procesami przeobrażeń kulturowych, jest praca *Trzy studia z teorii kultury ludowej*³⁹. Jest to teoretyczne studium procesów i zjawisk dysharmonii kulturowej, dotyczące nie tylko kultury materialnej, ale i społecznej

³⁸ „Etnografia Polska”, t. 1: 1958, s. 19—53.

³⁹ „Etnografia Polska”, t. 8: 1964, s. 11—74.

oraz sfery świadomości. Hipoteza głosząca, iż w procesie zderzenia się tradycyjnych struktur agrarnych z przemysłowym układem cywilizacyjnym powstają zjawiska dysharmonii kulturowej, które muszą być przewyżczone, by kultura osiągnęła nową postać harmonii, wydaje się szczególnie inspirująca dla studiów nad rodziną wiejską w procesie jej dzisiejszych przeobrażeń.

Pełny, systematyczny i empirycznie udokumentowany zarys kierunku przeobrażeń dzisiejszej wsi polskiej zawierają prace B. Gałęskiego. Najważniejsze z nich to: *Społeczna struktura wsi*⁴⁰, stanowiąca syntezę wyników długoletnich badań prowadzonych przez Pracownię Socjologii Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnej w Warszawie na sieci reprezentacyjnych wsi o łącznej liczbie ponad 10 tys. rodzin. Inną pracą tego autora o charakterze teoretyczno-socjologicznym jest pozycja *Chłopi i zawód rolnika*⁴¹. W obu tych pracach autor analizuje proces powojennych przemian strukturalnych wsi polskiej i związany z tym układ sił społecznych. Dochodzi do wniosku, że w warunkach socjalistycznej industrializacji kraju w dawnym podziale na biedotę wiejską i bogatych gospodarzy nie tkwi już dziś podstawowy zrąb konfliktów społeczno-ekonomicznych i nie w tym podziale szukać należy układu sił społecznych na wsi. Autor wskazuje na średniaczenie struktury własnościowej w rolnictwie i malejącą rolę grup krańcowych — proletariatu rolnego i bogatych właścicieli gospodarstw. Za czynniki o pierwszoplanowym znaczeniu uważa on z jednej strony wzrost zatrudnienia pozarolniczego ludności wiejskiej, a więc kształtowanie się na wsi środowisk wielozawodowych, z drugiej zaś procesy profesjonalizacji pracy rolnika. W rozdziale „Społeczne osobliwości zawodu rolnika”⁴² wskazuje, iż tradycyjne gospodarstwo chopskie, będące połączeniem przedsiębiorstwa z gospodarstwem domowym, produkujące przede wszystkim dla siebie, tj. dla rodziny, i słabo włączone w szersze mechanizmy rynkowe, gospodarstwo przejmowane z pokolenia na pokolenie w trybie ważnych wydarzeń rodzinnych i obsługiwane w zasadzie przez zespół rodzinny, podlega dziś wyraźnym, choć jeszcze nie masowym przeobrażeniom. Przemiany te zmierzają do rozerwania identyfikacji przedsiębiorstwa z gospodarstwem domowym. W dziedzinę pracy rolnej wkracza coraz szerzej społeczna zasada podziału pracy, czy to na skutek nabywania przez gospodarstwo maszyn, nasion, lub zarodników, czy też na skutek wzrostu gospodarki towarowej. Jest to więc proces nasilania się cech przedsiębiorstwa w gospodarstwie chłopskim. Ze zmianami tymi łączą się też istotne przeobrażenia rodziny wiejskiej. Omawia je

⁴⁰ Warszawa 1962.

⁴¹ Warszawa 1963.

⁴² *Ibidem*, s. 46—52.

autor w odrębnym rozdziale tej pracy zatytułowanym „Rodzina chłopska, więzi rodzinno-sąsiedzkie”⁴³. Stwierdza, iż procesy przeobrażeń dzisiejszej rodziny wiejskiej, ogólnie rzecz biorąc, zmierzają w perspektywie do osłabienia tych cech, którymi różni się ona od rodziny miejskiej. Wskazuje, iż profesjonalizacja pracy rolnika osłabia jej rodzinny charakter. Aspiracje młodej generacji kształtują się na modłę stereotypów kulturowych powszechnych w mieście, jednakże rygory narzucone przez indywidualne gospodarstwo chłopskie częstokroć łamią te aspiracje, powodując — mimo dezaprobaty — trwanie przy tradycyjnych zasadach życia rodzinnego. Analiza przeobrażeń rodziny wiejskiej, jaką proponuje w swych studiach B. Gałęski, zmierza ku powiązaniu tych poszukiwań z analizą procesu profesjonalizacji pracy rolnika i kształtowaniem się zróżnicowanej struktury zawodowej na wsi.

2. Prace ujmujące całokształt przeobrażeń współczesnej rodziny wiejskiej

Pierwsza tego typu próba wyszła po wojnie spod pióra publicysty J. A. Króla i nosiła tytuł *Rodzina chłopska*⁴⁴. Nie była to, rzecz jasna, praca oparta na konkretnych studiach empirycznych, lecz próba uogólnienia zjawisk sygnalizowanych przez prasę czy listy do redakcji. Jednym ze spostrzeżeń, szczególnie godnym uwagi, które było następnie przez badaczy terenowych weryfikowane, jest hipoteza, iż dzisiejsze modele życia rodzinnego wyprzedzają rozwój warunków lokalnych i proces modernizacji rolnictwa. Pozostają więc w dynamicznym konflikcie z aktualnymi warunkami bytu.

Następną próbą całościowego spojrzenia na proces przemian współczesnej rodziny wiejskiej jest artykuł M. Trawińskiej-Kwaśniewskiej, *Z badań nad rodziną wiejską*⁴⁵. Napisany on został na podstawie badań sondażowych w czterech wsiach różniących się pomiędzy sobą strukturą społeczno-zawodową ludności. Autorka omawia przede wszystkim tendencje wspólne, zarysowujące się we wszystkich badanych zbiorowościach. Nawiązując do ogólnoeconomicznego tła przeobrażeń rodziny wiejskiej wskazuje ona przede wszystkim, iż ziemia jako najpewniejsze źródło utrzymania uległa dziś deprecjacji, a młoda generacja wsi sposobi się częstokroć do odejścia od rolnictwa. Autorka wskazuje też na źródła i elementy nowego modelu rodziny stwierdzając, iż jest to kompromis pomiędzy tradycyjną kulturą ludową a z dawna oddziaływanymi na wieś wzorami karier drobnomieszczańskich oraz stereotypo-

⁴³ *Ibidem*, s. 139—147.

⁴⁴ „Wieś Współczesna”, nr 1: 1960.

⁴⁵ „Wieś Współczesna”, nr 6: 1961.

wymi modelami współczesnej kultury masowej. Analizę tego nowego modelu przeprowadza autorka na poszczególnych jego częściach składowych, a więc omawia aspiracje związane z małżeństwem, domem mieszkalnym, rolą społeczną dzieci i młodzieży w rodzinie, podziałem pracy i czasem wolnym, pracą na roli i zawodem. Analiza ta wskazuje na kierunki przeobrażeń, lecz nie daje pełniejszego wglądu w mechanizm zmian czy konflikty w realizacji nowego modelu życia rodzinnego.

Próba syntetycznego zarysu współczesnych przemian rodziny wiejskiej jest krótki szkic D. Markowskiej, *Les voies d'évolution d'une famille rurale contemporaine*⁴⁶. Na podstawie badań monograficznych w czterech wybranych regionach Polski (w 10 wsiach o łącznej liczbie 757 zbadanych rodzin) próbuje autorka dać zarys najważniejszych współczesnych przeobrażeń rodziny wiejskiej. Omawia takie kwestie, jak związek pomiędzy charakterem społeczności lokalnej a typem rodziny wiejskiej, funkcje gospodarcze rodziny, funkcje wychowawcze oraz funkcje asekuracyjne.

3. Współczesne monograficzne studia terenowe nad rodziną wiejską

Już w okresie międzywojennym krakowski ośrodek etnograficzno-socjologiczny przeprowadzał pod kierunkiem prof. K. Dobrowolskiego studia historyczno-terenowe nad rodziną wiejską w Krakowskim i na Górnym Śląsku. Zebrane materiały nie doczekały się jednak przed wojną publikacji. Dopiero w latach pięćdziesiątych podjęto je ponownie w Katedrze Etnografii Ogólnej i Socjologii UJ. W 1957 r. ukazała się praca M. Trawińskiej-Kwaśniewskiej, *Sytuacja społeczna kobiety wiejskiej w ziemi krakowskiej w latach 1880—1914*⁴⁷. Jest to studium monograficzne oparte na badaniach autorki w 9 wsiach na terenie Krakowskiego oraz na materiale ankietowym (597 wypowiedzi kobiet wiejskich). Jakkolwiek w tytule pracy mowa jest nie o rodzinie wiejskiej, a tylko o kobiecie, to jednak praca w swej treści jest znacznie szersza i bogatsza, gdyż analizuje sytuację społeczną kobiety wiejskiej na tle cech tradycyjnej rodziny chłopskiej i społeczności wioskowej. Układ tego studium jest przejrzysty, skonstruowany wedle zasady toku życia ludzkiego. Autorka omawia więc sytuację dziecka w rodzinie, okres dojrzewania, okres poprzedzający małżeństwo, samo małżeństwo, sytuację społeczną i pozycję w rodzinie młodej mężatki, rolę społeczną gospodyni-matki, sytuację wdowy i wreszcie starość kobiety. Jest to przede wszystkim studium społeczno-obyczajowe. Praca ilustrowana

⁴⁶ *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, Wrocław 1964, s. 83—89.

⁴⁷ *Prace i Materiały Etnograficzne*, t. 10, z. 2, Wrocław 1957, s. 129—205.

jest obficie materiałem terenowym i opisami ze źródeł zastanych. Skrótowe informacje o innych badaniach monograficznych rodziny wiejskiej już nie rejonu, lecz poszczególnych wsi, przeprowadzanych pod kierunkiem K. Dobrowolskiego, zawarte są w „Sprawozdaniach z Posiedzeń Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie”⁴⁸. Zamieszczono tam streszczenia dwu prac magisterskich: D. Markowskiej, *Gospodarcze funkcje rodziny wiejskiej na przykładzie wsi Modlnicy w pow. krakowskim w latach 1880—1960*⁴⁹, oraz K. Cholewianki, *Przeobrażenia rodziny chłopskiej na Orawie w latach 1880—1957 na przykładzie wsi Piekielek*⁵⁰. Sprawozdania te poprzedzone są skrótem referatu K. Dobrowolskiego, *Badania nad rodziną. Uwagi wstępne*⁵¹, gdzie autor omawia stosowaną w pracach Katedry Etnografii Ogólnej i Socjologii UJ metodę historyczno-terenowych studiów nad rodziną, publikuje kwestionariusz do badań genealogii rodzin oraz daje ważniejsze wskazówki metodologiczne. Zaleca w badaniach nad rodziną zwrócenie uwagi na: a) powiązanie rodziny ze społecznością lokalną, b) zmiany w rodzinnym podziale pracy związane z wprowadzeniem udoskonalonych narzędzi rolniczych, c) zmiany wywołane przechodzeniem członków rodziny do pracy pozarolniczej, d) rolę instytucji zewnętrznych w przeobrażeniach funkcji rodziny, e) motoryczną rolę konfliktu pomiędzy starą a młodą generacją ludności wiejskiej, f) ścieranie się tendencji indywidualistycznych i kolektywistycznych w życiu zbiorowym społeczności wiejskiej. Spośród prac magisterskich Katedry Etnografii Ogólnej i Socjologii UJ ukazała się publikacja książkowa D. Markowskiej, *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podkrakowskiej*⁵². Jest to poszerzona wersja wspomnianej wyżej monografii wsi podkrakowskiej, Modlnicy. To studium historyczno-terenowe ujmuje proces przemian rodziny wiejskiej na przestrzeni lat 1880 do 1963 w trzech okresach historycznych: w latach 1880—1919, w okresie 1919—1945 oraz współcześnie, tj. w latach 1945—1963. Schemat opisu rodziny wiejskiej w każdym z tych okresów przedstawia się następująco: I. Pozycja rodziny w społeczności wioskowej. Struktura rodziny; II. Typologia rodziny; III. Funkcje rodziny: 1. Funkcje prokreatywne, 2. Funkcje gospodarcze, 3. Rodzina a dom mieszkalny, 4. Rodzina jako system wzajemnych zabezpieczeń, 5. Wychowawcze funkcje rodziny; IV. Główne różnice i podobieństwa w typach rodzin. Całość rozważań zamykają

⁴⁸ „Sprawozdania z Posiedzeń Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie”, lipiec — grudzień 1960, Kraków 1961.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 289—296.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 296—298.

⁵¹ *Ibidem*, s. 285—289.

⁵² Wrocław—Kraków 1964.

uwagi końcowe. Jest to analiza wsi, która z rolniczej przekształciła się w chłopsko-robotniczą, wielozawodową. Autorka próbuje odpowiedzieć na pytanie, jakie zmiany w życiu rodziny wywołał ten rozwój. Badania nad rodziną wiejską są w Katedrze Etnografii Ogólnej i Socjologii UJ nadal prowadzone, m. in. na Podhalu, a ostatnio także w uprzemysławianym rejonie Tarnobrzegu.

Wśród dzisiejszych monografii wsi ważkie miejsce zajmuje niewątpliwie książka Z. T. Wierzbickiego, *Zmiana w pół wieku później*⁵³. Autor podjął badania już w 1952 r., pragnąc stwierdzić zmiany, jakie na przestrzeni pół wieku dokonały się we wsi opisywanej niegdyś przez F. Bujaka⁵⁴. Zarówno niezwykła staranność tej pracy, jak i fakt, że nawiązuje ona do monografii tej samej wsi sprzed pół wieku, nadaje jej pozycję niezwykłą wśród powojennych monografii wsi. W przedmowie do książki prof. J. Szczepański wskazuje na trzy zawarte w niej zagadnienia. Pierwsze to porównanie z opisem Bujaka. Drugi problem polega na uchwyceniu przeobrażeń. „Trzecim problemem są zagadnienia rodziny. Występują one prawie we wszystkich rozdziałach”⁵⁵. Cała część trzecia „Przeobrażenia w strukturze klasowo-warstwowej i obyczajach”⁵⁶ jest prawie wyłącznie poświęcona rodzinie. O tej niezwykle cennej monografii można by powiedzieć, że jest to studium przemian społeczności wioskowej, przemian uchwyconych tak, jak przejawiają się one w życiu rodziny.

Badania nad rodziną wiejską podjął też Zakład Etnografii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie. Pod kierunkiem doc. A. Kutrzeba-Pojnarowej przeprowadza się od 1954 r. badania monograficzne rejonu dawnej Puszczy Zielonej. Wśród różnych dziedzin kultury podlegających badaniom uwzględniono również rodzinę i kulturę dnia codziennego. Wstępną informację z tych badań publikuje L. M. Szwengrub, *Kształtowanie się kultury dnia codziennego współczesnej wsi kurpiowskiej*⁵⁷. W t. 3 pracy zbiorowej *Kurpie — Puszcza Zielona* znajdują się dwie rozprawy poświęcone rodzinie, a mianowicie L. M. Szwengrub, *Kultura dnia codziennego współczesnej wsi kurpiowskiej*, oraz D. Markowskiej, *Rodzina wiejska na terenie dawnej Puszczy Zielonej*.

Prace monograficzne nad przeobrażeniami rodziny wiejskiej czy nad adaptacją rodzin wiejskich migrujących do miast podejmowane są ostatnio coraz częściej w ramach prac Komitetu Badań Rejonów Uprze-

⁵³ Wrocław 1963.

⁵⁴ F. Bujak, *Zmiana. Wieś powiatu limanowskiego*, Kraków 1903.

⁵⁵ Z. T. Wierzbicki, *Zmiana w pół wieku później*, Wrocław 1963, s. IV.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 211—369.

⁵⁷ „Etnografia Polska”, t. 2: 1959, s. 268—274.

myślavianych PAN. W okręgu Nowego Konina badania takie w trzech wybranych wsiach przeprowadził B. Ławniczak pod kierunkiem prof. T. Szczurkiewicza. W postaci wstępnych doniesień publikuje on wyniki w artykule pt. *Z badań nad przeobrażeniami struktury i funkcji rodziny wiejskiej w Malińcu i wsiach sąsiednich*⁵⁸. Autor omawia zmiany wywołane w życiu rodziny wiejskiej wzrostem zatrudnienia pozarolniczego, a mianowicie: zanikanie tradycyjnej chłopskiej rodziny wielopokoleniowej, burzenie dawnego rygorystycznego podziału pracy między poszczególnymi członkami rodziny, emancypację ekonomiczną dorosłej młodzieży, a co za tym idzie emancypację kulturalną, osłabienie dawnych więzi rodzinno-sąsiedzkich w obrębie wsi i zanik tradycyjnych form życia towarzysko-obrzędowego zarówno w rodzinie, jak i w społeczności wioskowej. Badania nad rodziną podjął też w okręgu konińskim Z. Tyszka. Hipotezy badawcze i projekt badań zostały opublikowane pt. *Przeobrażenia społeczne rodziny pod wpływem industrializacji i urbanizacji*⁵⁹.

Na szczególną uwagę zasługują badania podjęte przez łódzkie środowisko naukowe w uprzemysławianym okręgu Bełchatowa. Tam bowiem podjęto prace kompleksowe, w których szczególnie blisko współpracują etnografowie z socjologami, i to w badaniach tych samych problemów. Jednym z nich jest rodzina. Projekt odnośnych badań socjologicznych przedstawia J. Lutyński, *Rodzina, więź pokrewieństwa, życie domowe i ich przemiany w związku z procesem industrializacji*⁶⁰. Autor bierze za punkt wyjścia hipotezy socjologów zachodnioeuropejskich i amerykańskich, którzy badali przemiany rodziny pod wpływem industrializacji. Te hipotezy pragnie weryfikować na materiale polskim w toku studiów monograficznych w rejonie Bełchatowa. Projekt etnograficznych badań nad rodziną przedstawia J. Kucharska⁶¹. Problematyka etnograficznych badań terenowych w okręgu bełchatowskim dotyczy: 1) wielostronnych powiązań i współzależności gospodarczych rodzin z szerszą społecznością lokalną, 2) rodziny jako instytucji społecznej dostosowującej swoją strukturę, normy postępowania, postawy życiowe do obowiązujących na wsi tradycyjnych wzorów i aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej. Łódzki ośrodek etnograficzny nie dubluje więc pracy socjologów, lecz podejmuje w dalszym ciągu z dawna prowadzone pod kierunkiem prof. K. Zawistowicz-Adamskiej niezwykle cenne studia nad społecznością wioskową, współdziałaniem i współpracą. Studia te od dawna już dostarczają wiele materiału i pomysłów badaw-

⁵⁸ „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, nr 4: 1963, s. 229—241.

⁵⁹ „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, nr 5: 1963, s. 239—244.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 283—287.

⁶¹ *Ibidem*, s. 330—337.

czych do dociekań nad rodziną wiejską, o czym mowa będzie poniżej. Etnograficzne badania nad rodziną wiejską w okręgu bełchatowskim ujmują więc procesy przemian tej komórki życia społecznego na tle i w podstawowych uwarunkowaniach, jakie stwarza wiejskie środowisko lokalne.

Badania nad rodziną wiejską zostały także podjęte w okręgu uprzemysławianym Płocka. Poprzedziły je wielkie badania masowe dokonane przez Pracownię Socjologii Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnej w Warszawie już w 1961 r. Szeroką akcją ankietową objęto łącznie 4038 rodzin wiejskich. W postaci tablic statystycznych opatrzonych komentarzem wyniki tych badań zostały opublikowane w zbiorze *Społeczno-ekonomiczna struktura wsi w rejonie Płocka*⁶². W pracy tej zawarto m. in. dane dotyczące struktury rodziny oraz poziomu bytowego. Jako uzupełnienie tych badań podjęto w 1962 r. w jednej ze wsi, a mianowicie w Brudzeniu Dużym, pow. Płock, badania monograficzne. Innym źródłem inspiracji tych badań były studia A. Kłoskowskiej nad rodziną w łódzkim środowisku robotniczym⁶³. Badania we wsi płockiej nawiązywały więc z jednej strony do obiektywnego obrazu struktury i poziomu bytowego oraz innych danych o rodzinie, zyskanych w toku badań ankietowych, z drugiej zaś podejmowały w pewnym sensie analizę porównawczą mechanizmu kształtowania się współczesnych modeli kulturowych. Wyniki tych badań zostały już opublikowane (D. Markowska: *Rodzina wiejska w rejonie Płocka*⁶⁴ oraz *Family Patterns in a Polish Village*⁶⁵).

Wśród współczesnych prac popularnonaukowych zwraca uwagę pozycja A. Olszewskiej-Ładykowej *Rodzina*⁶⁶, omawiająca stan wiedzy o współczesnej rodzinie w Polsce, gdzie m. in. zawarte są dane o wynikach badań nad rodziną wiejską. Autorka omawia takie kwestie, jak rodzina a gospodarstwo, model rodziny w środowisku wiejskim, kierunki przemian rodziny wiejskiej.

4. Problemy szczegółowe rodziny wiejskiej

Wybrane zagadnienia rodziny chłopskiej czy wiejskiej stanowią bardzo obfity dział powojennej literatury przedmiotu, dział znacznie

⁶² Warszawa 1963.

⁶³ A. Kłoskowska, *Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny*, „Studia Socjologiczne”, nr 2(5): 1962, s. 35—49; tenże, *Badania modelu rodziny w łódzkim środowisku robotniczym*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 14: 1962, z. 1, s. 117—124.

⁶⁴ „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, nr 6: 1963, s. 5—50.

⁶⁵ „The Polish Sociological Bulletin”, nr 2: 1963, s. 97—110.

⁶⁶ Warszawa 1964.

obszerniejszy niż studia całościowe nad tym tematem. W omówieniu tym zastosuję więc ograniczenia zapowiedziane we wstępie.

Sporo materiału bezpośrednio przydatnego do dociekań nad rodziną wiejską przynoszą prace ekonomistów i demografów. W tej grupie na uwagę zasługuje studium ekonomisty W. Stysia, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*⁶⁷. Na szerokim materiale zebrany drogą badania historii rodzin, z wykorzystaniem materiałów statystycznych i katastrów w 20 wsiach na terenie byłej Galicji Wschodniej, śledzi autor zmiany obszaru gospodarstwa w powiązaniu z cyklem rozwojowym rodziny: od momentu jej powstania aż po wyposażenie dzieci i rozpad gospodarstwa macierzystego na rzecz nowych jednostek rodzinno-gospodarczych. Analiza ta musi być brana pod uwagę przez każdego badacza zajmującego się systemem dziedziczenia oraz we wszelkich analizach tzw. „małej dynamiki” rozwojowej rodziny.

Wśród prac demografów wymienić wypada artykuł E. Rosseta, *Stażenie się ludności produkcyjnej w Polsce i w świecie*⁶⁸, oraz pozycję książkową tegoż autora, *Perspektywy demograficzne Polski*⁶⁹. Dalsze prace demograficzne to: M. Latuch, *Ludność wiejska w latach 1960—1970*⁷⁰; A. Wyderko, *Zmiany w strukturze wieku ludności rolniczej w latach 1947—1957*⁷¹. Tu też wymienić wypada opracowanie statystyczne materiałów ankietowych Pracowni Socjologii Wsi IER w pracy zbiorowej pod redakcją B. Gałęskiego, *Spółeczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej*⁷², gdzie M. Latuch i M. Pohoski opracowali dział VI „Struktura gospodarstw domowych”⁷³.

Na uwagę zasługuje też artykuł M. Pohoskiego, *Wychodźstwo ze wsi do miast a obszar gospodarstwa i rozmiar rodziny*⁷⁴. Problemy rodziny wiejskiej porusza ten sam autor w swej książce *Migracje ze wsi do miast*⁷⁵, zwłaszcza w rozdz. III 1 „Selekcja wychodźców z punktu widzenia wieku, płci i pokrewieństwa w stosunku do głowy rodziny”⁷⁶ oraz w rozdz. VI 6 „Próba określenia pozycji zajmowanych przez różne kategorie synów chłopskich w hierarchii dochodu i poważania społecznego”⁷⁷.

⁶⁷ Wrocław 1959.

⁶⁸ „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1: 1961.

⁶⁹ Warszawa 1962.

⁷⁰ „Wieś Współczesna”, nr 5: 1958, s. 71—77.

⁷¹ „Wieś Współczesna”, nr 10: 1961, s. 94—102.

⁷² Warszawa 1961.

⁷³ *Ibidem*, s. 198—214.

⁷⁴ „Wieś Współczesna”, nr 9: 1960, s. 75—90.

⁷⁵ Warszawa 1963.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 71—80.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 177—181.

Z kręgu ekonomistów wyszła niezmiernie cenna praca M. Czerniewskiej, *Budżety domowe rodzin chłopskich*⁷⁸, oparta na materiałach uzyskanych od gospodarstw chłopskich prowadzących rachunkowość. Sam tytuł pozycji mówi o jej ważności dla studiów nad rodziną. Budżety domowe są przecież wymiernym obrazem zadań i funkcji spełnianych przez rodzinę. Dodajmy, iż autorka omawia strukturę budżetów w różnych typach rodzin i daje dynamikę zjawiska na przestrzeni ostatnich 15 lat, porównanie z okresem międzywojennym i zestawienie z normami wyżywienia dostatecznego. Jediną pozycją w powojennej literaturze dotyczącą pracy kobiety wiejskiej jest studium ekonomistki S. Śliwińskiej, *Próba analizy warunków życia i pracy kobiet gospodyń wiejskich w Polsce*⁷⁹. Na materiałach spisów powszechnych oraz na zebranych danych ankietowych z terenu całego kraju przeprowadza autorka obliczenia czasu pracy kobiety wiejskiej, daje przegląd jej obowiązków produkcyjnych, domowych i wychowawczych. Rozważania zamykają postulaty pod adresem praktyków.

W rejestrze ważniejszych prac poświęconych wybranym zagadnieniom rodziny wiejskiej wymienić trzeba artykuł A. Olszewskiej-Ładykowej i K. Żygulskiego, *Małżeństwa mieszane na Śląsku Opolskim*⁸⁰. Jest to omówienie małżeństw zawieranych we wsi opolskiej pomiędzy autochtonami a ludnością napływową.

Wspomnijmy tu jeszcze pracę M. Trawińskiej-Kwaśniewskiej, *Zagroda wiejska jako środowisko pracy*⁸¹. Autorka omawia tam związek pomiędzy charakterem rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa a typem zagrody i jej cechami funkcjonalnymi.

We wszystkich wyżej omówionych czy też wspomnianych tylko pozycjach rodzina wiejska nie była autonomicznym przedmiotem analizy, bądź też badaniom poddano tylko wybrane jej aspekty.

Wiele cennego materiału dla problematyki związku pomiędzy społecznością lokalną a rodziną wiejską dostarczają prace łódzkiego środowiska etnograficznego, kierowanego przez prof. K. Zawistowicz-Adamską. Poza wspomnianą już wyżej monografią Zaborowa wymienić tu trzeba artykuł K. Zawistowicz-Adamskiej, *Pomoc wzajemna i współdziałanie w kulturach ludowych*⁸². W Katedrze Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego podejmuje się wiele prac magisterskich, dotyczących zajęć kobiety wiejskiej, podziału obowiązków gospodarczych w rodzinie itp.

⁷⁸ Warszawa 1963.

⁷⁹ „Roczniki Nauk Rolniczych”, nr 1—3: 1963.

⁸⁰ „Przegląd Socjologiczny”, t. 13: 1959, s. 89—105.

⁸¹ *Jak pracuje człowiek*, Warszawa 1961, s. 268—294.

⁸² *Prace i Materiały Etnograficzne*, t. 8—9, Łódź—Lublin 1950/1951.

Ośrodkiem prowadzącym badania nad wybranymi zagadnieniami rodziny jest też Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Z tego kręgu ukazały się prace dotyczące różnych stron życia społeczności wiejskiej, m. in. J. P. Dekowskiego, *Spoleczność wiejska w Jasieniu*⁸³, zawierająca wiele danych o rodzinie na tle społeczności lokalnej i o obrzędowości rodzinnej. Inną pozycją jest artykuł W. Drozdowskiej, *Grupy rówieśnicze w Załęczu Wielkim*⁸⁴. Trzecią pozycją jest praca S. Matczakowej, *Dziecko w rodzinie wiejskiej*⁸⁵. Praca oparta jest na materiałach terenowych zebranych w 25 wsiach pow. radomszczańskiego. Pierwsza część to omówienie tradycyjnych postaw i wierzeń związanych z urodzeniem dziecka i rozumieniem jego roli w rodzinie, część druga omawia problemy dotyczące rozwoju fizycznego i umysłowego dziecka, trzecia — udział dziecka w pracy produkcyjnej i rolę szkoły oraz uczestnictwo dziecka w życiu społecznym wsi.

Jest natomiast faktem uderzającym, iż problematyka obrzędowości rodzinnej, która dominowała w studiach nad rodziną jeszcze w okresie międzywojennym, dziś jest coraz rzadziej podejmowana jako specjalny temat prac. Do pozycji powojennych z tego zakresu zaliczyć trzeba następujące: M. Szubertowa, *Obrzędy i zwyczaje związane z narodzinami dziecka*⁸⁶, praca referująca wyniki badań we wsi Istebnej (Śląsk); J. P. Dekowskiego, *Zwyczaje weselne w pow. opoczyńskim*⁸⁷; S. Bąka, *Wesele ludowe w Grębowie. Sandomierskie*⁸⁸. Na tym kończą się pozycje poświęcone specjalnie obrzędowości rodzinnej. Jak widzimy, nie ma w literaturze powojennej ani jednej pozycji, która usiłowałaby dać zarys całościowy obrzędowości rodzinnej w procesie jej współczesnych przeobrażeń.

Zainteresowanie młodzieżą wiejską było już w okresie międzywojennym bardzo żywe wśród przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych i publicystów. Także dzisiaj jest to temat szczegółowy w studiach nad rodziną wiejską, który ma na swoim koncie ogromną liczbę pozycji w przeważającej mierze o charakterze publicystycznym. To też nie sposób ich wszystkich omówić. Poprzestanę więc na wskazaniu najważniejszych. Są to następujące pozycje: J. Grabowicz i B. Tryfan, *Autorytety w oczach młodzieży ze Skrzyńska*⁸⁹, oraz tych samych

⁸³ Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr 1, Łódź 1957.

⁸⁴ Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna, nr 5, Łódź 1961.

⁸⁵ „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 5: 1963, s. 131—178.

⁸⁶ Prace i Materiały Etnograficzne, t. 8—9, Łódź—Lublin 1950/1951, s. 597—616.

⁸⁷ Prace i Materiały Etnograficzne, t. 7, Lublin 1948/1949, s. 211—300.

⁸⁸ „Archiwum Etnograficzne”, nr 18, Wrocław 1958.

⁸⁹ „Wieś Współczesna”, nr 1: 1962, s. 71—82.

autorów „Konflikt pokoleń” czy „konflikt postaw”?⁹⁰; T. Hunek, *Młodzi techników rolniczych o sobie i o rolnictwie*⁹¹; Z. Iwanicki, *Zawód rolnika w opinii młodzieży wsi podłódzkiej*⁹². Tu należą też liczne prace publicystyczne E. Jagiełło-Łysiowej, *Zawód rolnika i nowoczesne środki oddziaływania kulturalnego w oczach młodzieży*⁹³ oraz *O czym marzy młodzież*⁹⁴. Dalsze pozycje z tego zakresu to J. Kraśniewski, *Dziewczęta wybierają zawód*⁹⁵; A. Sianko, *Młodzież o sobie*⁹⁶ oraz *Młodzi rolnicy o swoich zawodzie*⁹⁷. Młodzieży wiejskiej poświęcona jest część pracy zbiorowej pod redakcją T. Rychlika, *Wieś, gospodarstwo, młodzież*⁹⁸. Sporo materiału dotyczącego młodzieży na tle społeczności wioskowej zawiera monografia M. Biernackiej, *Potakówka*⁹⁹.

5. Plon konkursu na pamiątki młodzieży wiejskiej

W 1961 r. Związek Młodzieży Wiejskiej przy udziale Ludowej Spółdzielni Wydawniczej i Zakładu Socjologii Wsi PAN ogłosił konkurs na pamiątki młodego pokolenia wsi. W odpowiedzi napłynęło prawie 5 500 pamiątek. Ich naukowym opracowaniem kieruje prof. J. Chałasiński. Ten bogaty materiał służy wielu badaczom za źródło dociekań nad współczesną rodziną wiejską, nad przeobrażeniami postaw młodzieży, tak przejrzyście uchwytnymi w konfrontacji z pamiątkami okresu międzywojennego.

Polska humanistyka ma za sobą bogate tradycje posługiwania się materiałem autobiograficznym jako źródłem do analizy przemian społeczno-kulturalnych. Niewątpliwie ważną pozycją w tym dorobku będzie opracowanie plonu ostatniego konkursu. LSW zapowiada serię publikacji źródłowych opatrzonej komentarzami specjalistów. Z okazji XX-lecia PRL ukazał się wstępny wybór pt. *Awans pokolenia*¹⁰⁰. Wstęp napisał prof. J. Chałasiński pod znamienym tytułem *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*. Kiedy w 1938 r. wydano ówczesne *Młode pokolenie*, tenże prof. J. Chałasiński zaczynał komentarz teoretyczny od analizy rodziny wiejskiej i społeczności lokalnej. Były to bowiem wów-

⁹⁰ „Wieś Współczesna”, nr 8: 1962, s. 82—93.

⁹¹ „Wieś Współczesna”, nr 6: 1960, s. 42—56.

⁹² „Przegląd Socjologiczny”, t. 17: 1963 nr 1, s. 119—122.

⁹³ „Wieś Współczesna”, nr 9: 1959, s. 48—65.

⁹⁴ „Wieś Współczesna”, nr 12: 1959, s. 89—110.

⁹⁵ „Wieś Współczesna”, nr 11: 1961, s. 65—72.

⁹⁶ „Wieś Współczesna”, nr 4: 1958, s. 139—142.

⁹⁷ „Wieś Współczesna”, nr 4: 1960, s. 3—21.

⁹⁸ T. 2, Warszawa 1963.

⁹⁹ Warszawa 1962.

¹⁰⁰ Warszawa 1964.

czas podstawowe determinanty życia młodego pokolenia wiejskiego. Dziś cały wstęp poświęcony jest rozważaniom nad procesem autonomizacji osobowości młodzieży wiejskiej, dążnościom do autoekspresji, kształtowaniu się świadomości historycznej. „Dążenie do autonomii osoby, to jest podstawowy element struktury wszystkich pamiętników tego tomu. Ich treścią są zawsze losy ludzkie pokazane od strony emancypowania się i formowania się osoby w jej autonomiczności”¹⁰¹. Znamienny jest również układ tego tomu, odpowiadający temu, co zawiera tytuł. Pierwsza część, „W gospodarstwie rolnym”, poprzedzona jest rozważaniami E. Jagiello-Łysiowej, *Od chłopca do rolnika*¹⁰². Autorka omawia proces profesjonalizacji pracy rolnika, proces przemian wiodący od sylwetki tradycyjnego chłopca do nowoczesnego rolnika-przedsiębiorcy, który nie godzi się na to, by odrębności jego zawodu miały go skazywać na niższość cywilizacyjną i kulturalną. Druga część, „W nowych zawodach na wsi”, zawiera wstęp B. Gołębiowskiego, *Organizatorzy urbanizacji wsi*¹⁰³, omawiający szanse, jakie daje młodemu pokoleniu rozwój zakładów pracy pozarolniczych związanych funkcjonalnie ze wsią czy też placówek nowoczesnych usług rolniczych. Trzecią część, „W mieście”, otwiera komentarz F. Jakubczaka, *Awans młodego pokolenia wsi w mieście*¹⁰⁴, omawiający procesy migracji i adaptacji młodzieży wiejskiej w mieście.

Materiał pamiętnikarski został także wykorzystany w innych publikacjach. J. Chałasiński napisał artykuł *Młode pokolenie wsi w procesach migracji i ruchliwości społeczno-kulturalnej*¹⁰⁵. Z innych ważniejszych pozycji opartych na tym zbiorze źródeł wymienić trzeba: F. Jakubczak, *Perspektywy młodzieży wiejskiej w świetle zbiorów pamiętników*¹⁰⁶; B. Weber, *Ideaty życiowe pamiętnikarzy*¹⁰⁷; M. Trawińska-Kwaśniewska, *Zmiany społecznych funkcji szkoły w środowisku wiejskim*¹⁰⁸. Na szczególną uwagę badacza współczesnej rodziny wiejskiej zasługuje artykuł F. Jakubczaka, *Małżeństwo i rodzina w pamiętnikach młodego pokolenia wsi*¹⁰⁹, gdzie autor omawia nowe aspiracje i modele życia rodzinnego, wskazując na wzrost ekspresyjno-integracyjnej funkcji rodziny.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 21.

¹⁰² *Ibidem*, s. 35—50.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 261—273.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 507—523.

¹⁰⁵ „Wieś Współczesna”, nr 6: 1963, s. 22—35.

¹⁰⁶ „Wieś Współczesna”, nr 3: 1962, s. 47—57.

¹⁰⁷ „Wieś Współczesna”, nr 12: 1963, s. 19—30.

¹⁰⁸ „Wieś Współczesna”, nr 10: 1963, s. 17—32.

¹⁰⁹ „Wieś Współczesna”, nr 7: 1963, s. 54—64.

Bogaty zbiór pamiętników jest zaledwie w niewielkiej części opracowany. Dalsze jego analizy dostarczą niewątpliwie bogatego materiału dla wybranych problemów życia rodziny, jak i dla całościowych ujęć.

6. Ogólnopolska konferencja poświęcona przeobrażeniom rodziny wiejskiej

Dopiero w ostatnich latach dyscypliny zajmujące się życiem społecznym i kulturą wsi znalazły szeroką płaszczyznę do wymiany myśli i doświadczeń. Z inicjatywy Zakładu Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii PAN w Warszawie organizowane są corocznie ogólnopolskie konferencje poświęcone określonym problemom wiejskim, skupiające przedstawicieli różnych dyscyplin: socjologów, etnografów, ekonomistów, demografów, geografów, planistów, publicystów i działaczy społecznych. W dniach 7—9 maja 1964 r. obradowała trzecia już tego typu konferencja, tym razem poświęcona przeobrażeniom współczesnej rodziny wiejskiej. Materiały tej konferencji w całości zamieszczono w „Rocznikach Socjologii Wsi”¹¹⁰. Jakkolwiek artykuły tego tomu dałyby się zakwalifikować do różnych wyżej omówionych już typów opracowań, to jednak potraktowałam te prace oddzielnie, a to z dwu powodów. Stanowią one mniej więcej pełny przegląd najnowszych studiów w tym zakresie. Ponadto konferencja, jakkolwiek skupiła przedstawicieli różnych nauk, doprowadziła do wielu wspólnych ustaleń. Na tym ostatnim zagadnieniu pragnę się dłużej zatrzymać. Najpierw jednak kilka uwag o pracach zawartych w tym tomie. Otwiera go artykuł B. Gałęskiego, *Socjologiczna problematyka rodziny chłopskiej*¹¹¹, w którym autor próbuje dać definicję tradycyjnej rodziny chłopskiej, systematykę jej cech podstawowych, wyróżniających ją od innych rodzin, oraz zarysowuje kierunki jej dzisiejszych przemian. Wreszcie orzeka, na czym polegać winna socjologiczna problematyka badań nad rodziną chłopską. Autor konkluduje w zakończeniu: „Socjologiczna problematyka rodziny chłopskiej sprowadza się zatem do 1) określenia odmienności wzoru tej rodziny, odmienności, będącej konsekwencją istnienia gospodarki chłopskiej lub szerzej — rodzinnego modelu wytwarzania, a znajdującej swoje rozwinięcie w funkcjach społeczności lokalnej, 2) prześledzenia związku między rodziną a gospodarstwem dla ustalenia systemu funkcjonowania tej całości spójnej, 3) prześledzenia zmian współcześnie w rodzinach chłopskich zachodzących, opisu zasadniczej rozbieżności między aspiracjami członków rodziny a wymogami gospodarstwa, funkcjami ekonomicznymi i pozaekonomicznymi

¹¹⁰ „Roczniki Socjologii Wsi”, t. 2: 1964, Warszawa 1965.

¹¹¹ *Ibidem*.

rodziny chłopskiej — rozbieżności, która jest przyczyną dysharmonicznego wzoru współczesnej rodziny chłopskiej, 4) określenia czynników wpływających na zmiany współczesnej rodziny chłopskiej oraz form, w których następuje jej adaptacja do społeczeństwa przemysłowego i zarysowują się drogi rozwiązania sprzeczności rodzinę tę dziś nurtujących”.

Drugą pozycją jest praca J. Turowskiego, *Przemiany rodziny wiejskiej w warunkach industrializacji i urbanizacji kraju*¹¹². Praca ta jest próbą usystematyzowania najważniejszych skutków procesu uprzemysławiania w dziedzinie życia rodzinnego. Autor opiera się na pracach terenowych Katedry Socjologii KUL, wynikach badań Instytutu Medycyny Pracy i Higieny Wsi w Lublinie i pamiętnikach nadesłanych na konkurs czasopisma „Zorza”, ogłoszony w 1962 r. Autor wychodzi od cech tradycyjnej rodziny chłopskiej i do nich odnosi dzisiejsze przeobrażenia. Omawia zanik czy ograniczenie funkcji produkcyjnych w rodzinach wiejskich powiązanych z przemysłem i zawodami pozarolniczymi, pisze o wzroście zadań wychowawczych rodziny oraz o procesie intensyfikacji więzi uczuciowych w stosunkach wewnątrzrodzinnych.

Trzecia z kolei pozycja to artykuł D. Markowskiej, *Kierunki przeobrażeń współczesnej rodziny wiejskiej*¹¹³. Jest to synteza studiów monograficznych, przeprowadzonych w czterech różnych regionach kraju. Autorka omawia następujące zagadnienia: 1. Pozycja rodziny w społeczności wioskowej, 2. Modele i wzory życia rodzinnego, 3. Funkcje rodziny.

F. Jakubczaka *Kształtowanie się integracyjno-ekspresyjnej funkcji rodziny wiejskiej*¹¹⁴ to następne studium, oparte na materiale pamiętnikarskim i stanowiące rozwinięcie wyżej cytowanych już opracowań autora.

Inny dział w tym tomie otwiera artykuł M. Czerniewskiej, *Budżety domowe rodzin chłopskich*¹¹⁵. Praca ta oparta jest na wieloletnich materiałach uzyskiwanych od indywidualnych gospodarstw chłopskich prowadzących rachunkowość rolną (1300 gospodarstw). W pierwszej części przedstawiono strukturę budżetów domowych rodzin chłopskich i robotniczych, jak też dynamikę zarobków nominalnych i realnych w gospodarce uspołecznionej oraz w gospodarstwach indywidualnych. Druga część omawia dynamikę spożycia poszczególnych artykułów jadalnych w rodzinach chłopskich w latach 1936/1937—1962/1963, jak też poziom spożycia tych artykułów w zależności od grup poziomu życia

¹¹² *Ibidem.*

¹¹³ *Ibidem.*

¹¹⁴ *Ibidem.*

¹¹⁵ *Ibidem.*

wego w latach 1961—1962. Nadto porównano spożycie artykułów jadalnych w 1961/1962 r. w rodzinach chłopskich i robotniczych na tle norm wyżywienia dostatecznego.

Następna pozycja to A. Wyderki, *Zmiany w strukturze wieku ludności rolniczej*¹¹⁶. Artykuł omawia te zmiany ujęte w trzy kategorie: 1) głów rodzin, 2) całej ludności zamieszkałej w gospodarstwach rolnych, 3) ludności w wieku produkcyjnym zamieszkałej w gospodarstwach rolnych. Analiza obejmuje lata 1947—1957, a dla jednego rejonu kraju doprowadzona jest do 1962 r. „Starzenie się” głów rodzin najsilniej notowane jest w rejonach uprzemysławianych, najsłabiej w rolniczych, tych o tradycyjnym charakterze rolnictwa, jak i „nowocześnie” rolniczych. Rozważania nad strukturą wieku całej ludności rolniczej wskazują na wzrost udziału roczników najmłodszych i najstarszych, a malenie udziału roczników w wieku produkcyjnym.

Z kolei następuje praca J. Przychodzeń *Dobór terytorialny i społeczny małżeństw wiejskich*¹¹⁷. Jest to omówienie wyników badań Pracowni Socjologii Wsi IER z 1957 r. Dane te wskazują, iż we wszystkich tradycyjnie rolniczych i zasiedlonych rejonach kraju w zasadach doboru małżonków utrzymuje się bliskość pochodzenia terytorialnego oraz wybór partnera z tej samej lub zbliżonej grupy obszarowej gospodarstwa.

Konflikty małżeńskie na wsi w świetle spraw rozwodowych to praca J. Grabowicza¹¹⁸. Autor w oparciu o materiały sądowe stwierdza, iż przyczyną większości rozwodów jest brutalność współmałżonka. Wzrost rozwodów potwierdzały owo dążenie do autonomiczności i obrony godności własnej, które tak wyraźnie ujawniły omówione wyżej pamiętniki. W konkluzji J. Grabowicz stwierdza, iż wzrost rozwodów na wsi jest przejawem kryzysu tradycyjnej rodziny patriarchalnej.

Następna praca jest pióra etnografa, A. Kutrzoba-Pojnarowej: *Rola społeczna dziecka w rodzinie wiejskiej*¹¹⁹. Autorka słusznie podnosi, iż na przykładzie pozycji dziecka najdobitniej ujawniają się aspiracje ludności wiejskiej i przemiany kulturowe, jakie się już dokonały. Autorka stawia nowe problemy badawcze i propozycje współpracy pomiędzy socjologami a etnografami. Daje też przegląd dorobku etnografii terenowej w tym zakresie.

Artykuł D. Czauderny, *Studia nad więzią rodzinną w zapleczu wiejskim kombinatu tarnobrzieskiego*¹²⁰, to omówienie wyników badań mo-

¹¹⁶ *Ibidem.*

¹¹⁷ *Ibidem.*

¹¹⁸ *Ibidem.*

¹¹⁹ *Ibidem.*

¹²⁰ *Ibidem.*

nograficznych wsi w zapleczu Tarnobrzegu. Autorka omawia tradycyjne formy powiązań rodzinnych i sąsiedzkich we wsi. Analizuje proces rozluźniania się lokalnych powiązań spowodowany podejmowaniem pracy pozarolniczej, a co za tym idzie znaczną redukcją czasu wolnego, oraz nawiązywaniem nowych kontaktów społecznych w miejscu pracy.

Omówieniem wyników badań monograficznych przysiółka wiejskiego Grochalowy Potok wsi Rzepiska na Podhalu jest artykuł R. Siemieńskiej, *Tradycyjna rodzina spiska i jej powojenne przemiany*¹²¹. Autorka omawia rodzinę w takich warunkach społeczno-ekonomicznych, które nie uległy radykalnym zmianom po wojnie. Tradycyjne instytucje wiejskie zachowały tam żywotność. A jednak społeczność ta ma świadomość ogólnospołecznego procesu przemian w kraju i oczekuje, iż w najbliższej przyszłości także w jej życiu nastąpią doniosłe zmiany.

Następna pozycja to T. Kukołowicz, *Przypuszczalne kierunki przemian rodzin chłopów-robotników zatrudnionych przy budowie kombinatu azotowego w Puławach*¹²². Jest to analiza na przykładzie 389 rodzin, powiązanych pracą zarobkową z nowo powstającym kombinatem azotowym w Puławach. Na podstawie badań danych obiektywnych, jak wiek zatrudnionych, ich sytuacja rodzinna, wielkość i charakter gospodarstwa rolnego, oraz badań opinii, tj. motywów podjęcia pracy pozarolniczej i planów na przyszłość — stara się autorka przewidzieć procesy odchodzenia od rolnictwa oraz tendencje trwania przy nim.

*Zmiany stosunku rodziny wiejskiej do szkoły związane z procesem uprzemysławiania się rejonu konińskiego*¹²³, W. Galanta, to kolejny artykuł. Autor przeprowadził badania w trzech wsiach tego okręgu, gdzie notował opinie rodziców o przydatności szkoły oraz plany rodziców co do przyszłości zawodowej ich dzieci. W opiniach mieszkańców wsi wykształcenie na poziomie szkoły podstawowej uznane jest jako minimum konieczne dla współczesnego człowieka w każdych warunkach. Jednocześnie uważa się wykształcenie podstawowe za wystarczające dla tych dzieci, które prowadzić mają w przyszłości gospodarstwo rolne. Kształcenie rolnicze nie zyskało sobie jeszcze uznania jako nieodzowne dla rolnika indywidualnego. Natomiast szkoła średnia ogólnokształcąca czy zawodowa pozarolnicza uważana jest za odejście od rolnictwa. Także młodzież objęta ankietą zgłasza powszechnie aspiracje w kierunku zawodu pozarolniczego.

Z. Tyszka w artykule *Przeobrażenia społeczne rodziny związane z uprzemysławianiem i urbanizacją*¹²⁴ referuje wyniki badań sonda-

¹²¹ *Ibidem.*

¹²² *Ibidem.*

¹²³ *Ibidem.*

¹²⁴ *Ibidem.*

zowych nad adaptacją rodzin pochodzenia wiejskiego zatrudnionych i zamieszkałych w nowo powstałym ośrodku przemysłowym Nowego Konina. Zmiany w życiu tych rodzin rozważa w trzech płaszczyznach. 1. Omawia uczestnictwo poszczególnych członków rodziny w życiu miasta i stwierdza, iż ogranicza się ono do roli zawodowej, co wskazuje na to, iż proces adaptacji przebiega powoli. Jednocześnie rodziny te utrzymują ściśle związki ze środowiskiem wiejskim, z którego się wywodzą. 2. Relacjonuje zmiany w standardzie życiowym tych rodzin. Tu obserwuje się wyraźny awans w wyposażeniu materialnym domu i korzystaniu z dóbr kulturalnych (radio, telewizor, prasa). 3. Autor analizuje zmiany stosunków wewnątrzrodzinnych. Wobec pracy zarobkowej mężczyzn poza domem kobiety stają się faktycznymi głowami rodzin. Żywy jest tradycyjny wzór podziału ról: mężczyzna zarabia na utrzymanie rodziny, kobieta zajmuje się prowadzeniem domu. Procesy aktywizacji zawodowej kobiet są słabo zaawansowane.

Inne zagadnienie porusza M. Trawińska w artykule *Model rodziny i małżeństwa w opiniach studentów I i IV roku studiów Wyższych Szkół Rolniczych*¹²⁵. Jest to porównanie opinii i aspiracji związanych z małżeństwem i rodziną, zgłaszanych przez studentów I i IV roku studiów rolniczych. Badana zbiorowość to w przeważającej mierze młodzież pochodzenia chłopskiego, mającego w przyszłości podjąć pracę w środowisku wiejskim. Autorka omawia: poglądy na wiek najodpowiedniejszy do zawarcia małżeństwa, opinie co do optymalnej liczby dzieci w rodzinie, poglądy na wychowanie dziecka, warunki ułatwiające start młodemu małżeństwu, funkcje społeczne małżeństwa i rodziny w opiniach rozmówców, wzór osobowy partnera.

Część artykułową zamyka L. M. Szwengrub *Sytuacją zawodową kobiet w spółdzielniach produkcyjnych i Państwowych Gospodarstwach Rolnych*¹²⁶. Autorka wskazuje, iż kobiety w spółdzielniach produkcyjnych i PGR-ach mają znacznie mniejsze niż mężczyźni szanse zdobycia rolniczych kwalifikacji zawodowych, co stwarza rozbieżność wykształcenia i statusu zawodowego małżonków bądź powoduje bierność zawodową kobiet.

Wszystkie prace zamieszczone w tym tomie, jakkolwiek podejmowane na różnym terenie i z pozycji różnych dyscyplin naukowych, zgodne są na ogół co do kierunku i głównych przejawów współczesnych przeobrażeń rodziny wiejskiej. Wskazano więc na rozwój pozarolniczych źródeł dochodu oraz powstawanie placówek usługowych na rzecz rolnictwa jako na główne czynniki sprawcze w procesie powstawania nowych typów społeczno-ekonomicznych rodzin. Jednakże zróżnicowanie zawo-

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Ibidem*.

dowe rodzin wiejskich nie pociąga za sobą zróżnicowania typów kultury życia codziennego. Zbieżność stereotypowych aspiracji w zakresie gospodarstwa domowego, stylu życia codziennego, karier zawodowych dzieci jest uderzająca we wszystkich badanych zbiorowościach. W zestawieniu z wynikami badań A. Kłoskowskiej, wspomnianymi wyżej, można mówić o zbieżności tych aspiracji z typowymi dążeniami ludności robotniczej miasta. Powszechnie stwierdza się zanik tradycyjnej rodziny wielopokoleniowej, a w zakresie wewnętrznej organizacji rodziny nasilenie się typów egalitarnych małżeństw. Wyraża się to również dążeniem do „romantycznego” doboru małżeńskiego i stosunkami przyjacielskimi, a nie subordynacji w powiązaniach rodziców z dziećmi. Powszechna jest też obserwacja o wzroście znaczenia codziennego stylu życia i funkcji emocjonalno-ekspresyjnych w całokształcie więzi rodzinnych. Na określenie tego zespołu cech czy aspiracji w kierunku takiego modelu używa się w tych pracach określenia „rodzina nowoczesna” czy „rodzina partnerska”. Otwarte pozostaje natomiast pytanie, czy przemiany zachodzące dziś w rodzinie wiejskiej upodabniają ją do jakiegoś określonego typu rodziny miejskiej i do jakiego typu. Brak bowiem dostatecznego rozeznania w strukturze i funkcjach rodziny miejskiej czy różnych typów rodzin miejskich, co nie pozwala na znalezienie układu odniesienia. W omawianym tomie zwraca jeszcze uwagę, że większość prezentowanych studiów terenowych pochodzi z obszarów uprzemysławianych i siłą rzeczy omawia rodzinę w procesie przemian wywołanych industrializacją. Są to więc analogiczne czy podobne warunki ekonomiczno-społeczne, jakie zrodziły socjologię rodziny w naukach zachodnich 2 połowy XIX w. Te relacje z badań terenowych nie znajdują dostatecznej przeciwwagi w materiale z terenów nie objętych bezpośrednio procesem uprzemysławiania, gdzie jednak zachodzą ważne przeobrażenia życia rodzinnego zarówno pod wpływem ogólnospołecznych procesów przemian, jak i w związku z modernizacją rolnictwa i zmianami w środowisku cywilizacyjnym wsi.

IV. UWAGI KOŃCOWE

Przedstawiony tu stan badań nasuwa kilka refleksji ogólnych. Pierwsza z nich dotyczy typów studiów nad rodziną wiejską. Nie chodzi przy tym o techniki i rozmiary prowadzonych badań, lecz o sposób ujmowania badanej rzeczywistości. Otóż można by wskazać na kilka nurtów teoretycznych i metodologicznych, jakie się tu wyraźnie zarysowują.

Pierwszy typ to analizy konkretnohistoryczne, ujmujące rodzinę wiejską w procesie przemian w ciągu trzech ostatnich generacji. Ten typ studiów dominuje we wszystkich pracach terenowych etnograficznych. Podbudową teoretyczną do nich są niewątpliwie koncepcje

szkoły K. Dobrowolskiego. W pracach tego typu odtwarza się jakiś określony odcinek procesu historycznego we wszystkich jego realiach czasowych i przestrzennych, a współczesną rzeczywistość traktuje badacz jako ogniwo procesu historycznego. Dopiero porównanie wielu takich studiów małych społeczności lokalnych prowadzić ma do wykrycia ogólniejszych prawidłowości. Wedle założeń tej koncepcji winno się nadto szeroko uwzględnić analizę funkcjonalną, jednakże dotychczasowe monografie charakteryzują się raczej przewagą stwierdzeń odnoszących się do dynamiki przemian. Natomiast studia nad współdziałaniem, podejmowane przez łódzkie środowisko etnograficzne, zawierają w szerszym zakresie dociekania funkcjonalne i próby ujęć typologicznych.

Drugim ważnym typem badań są analizy podejmowane pod inspiracją koncepcji socjologicznych, operujących pewnym modelem systemu społecznego. Dociekania skierowane są tam na ustalenie zasad funkcjonowania tego modelu. Taki typ analizy proponuje w swym artykule B. Gałęski. Rzecz jasna, modele te mają też charakter historycznych rozważań, ale nie są one obwarowane takimi rygorami, co do rekonstrukcji realiów historyczno-terenowych.

Trzecim typem dociekań są rozważania stawiające sobie za cel ukazanie zmian wywołanych industrializacją na przykładzie rodziny. Można by zaryzykować twierdzenie, iż wyniki tego typu badań są w równej mierze przyczynkiem do teorii rodziny, co do teorii przemian społecznych w warunkach industrializacji. Można by tu jeszcze wymienić prace nie mające wyraźnych założeń teoretycznych, lecz służące rejestracji, oraz obserwacje publicystyczne, dostarczające wielu interesujących stwierdzeń czy stawiające hipotezy.

Druga uwaga dotyczy procesu integracji nauk, a raczej tendencji, jaka się w tym zakresie pojawia. W praktyce oznacza to postulat badań kompleksowych. Rodzi się więc pytanie, na czym badania takie winny polegać. Na wspólnym podejmowaniu badań terenowych? Na wymianie doświadczeń badawczych? Na korzystaniu z ustaleń zweryfikowanych już w innych dyscyplinach? Odpowiedzi na te pytania szukano również w toku dyskusji, jaką rozwinęła omówiona wyżej konferencja. Kompleksowość ujęcia — zdaniem B. Gałęskiego — polega na wspólnym wypracowaniu przez przedstawicieli dyscyplin pokrewnych jednego nurtu teoretycznego, do którego mogłyby nawiązywać wszystkie prace nawet o charakterze drobnych przyczynków.

Trzecia wreszcie kwestia to możliwości i zadania etnografii w badaniach nad rodziną wiejską. Wydaje się, iż etnografia winna ujmować proces dzisiejszych przeobrażeń w kategoriach pojęciowych teorii kultury, podczas gdy socjolog ujmować je będzie w kategoriach systemu społecznego. Byłaby to nie różnica przedmiotu badań, ale sposobu jego

widzenia. Inny jest chyba też dalekosiężny cel tych analiz. Poprzez generalizacje historyczne, jakie rodzą się w wyniku konkretnych studiów terenowych, prace etnografów nawiązywać winny do ogólnej teorii rodziny rozwiniętej i nadal rozwijającej się w naukach etnologicznych. Dorobek tej dyscypliny jest ogromny, a tło porównawcze niezmiernie szerokie: od społeczeństw cywilizowanych aż po tzw. „ludy pierwotne”. Analogicznie zresztą przedstawiciele innych dyscyplin, jakkolwiek żywo uczestniczyliby w procesie badań kompleksowych, w ostatecznym rachunku, na użytek rozwoju własnej dyscypliny nawiązywać będą do podstawowego zrębu stwierdzeń ściśle ogólnych, wypracowanych w ich dyscyplinie. Ta wizja ogólniejszych nawiązań teoretycznych nie umniejsza prawdy, głoszącej, iż twórcze odkrycia dokonywane są zazwyczaj na styku różnych nauk.
